

belirli eserler çerçevesinde ele alan ve Arapça olarak 1994 yılında Yakub b. Abdülvehhâb Bâ Hüseyin tarafından yapılan bir başka çalışma daha mevcuttur. Elbette bu çalışma fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerini geniş bir perspektiften ele alması ve Batı dünyasında tahrîc konusunun doktora tezi düzeyinde çalışılması açısından önem arz etmektedir. Ancak yazarın tahrîc eserleriyle sınırlandırarak fıkıh ve fıkıh usulü disiplininin bağlantısını ispat etmeye çalışması ve zikredilen isimle yazılan eserleri bu çerçevede ele alması pek isabetli görünmemektedir. Zira tahrîc adı altında yazılan eserlerin böyle bir iddiayı destekleyecek mahiyette yazıldığını söylemek mümkün değildir. Ayrıca usul ilmini çok geniş kapsamlı ele alarak birçok konuyla irtibatlandırmaya çalışması, okuyucuyu konu bütünlüğünden uzaklaştırmakta ve dil ile ilgili çözümlenmeleri, pek çok yanılı ve ön kabulleri içeren modern ifade biçimi olan hermenötikle ifade etmesi de problemlili görünmektedir. Son olarak fıkıh ve usulünün mahiyeti ile yakından alakalı olacak biçimde konunun incelenmesi, Batı ve İslâm dünyasındaki ilmî vaziyetin, yüzeysel de olsa mukayese edilmesi, çalışmanın literatürdeki önemini göstermektedir.

Selma Çakmak

İlâhî İsimler Teorisi: Allah-İnsan İlişkisi

Abdullah Kartal

İstanbul: Hayy Kitap, 2009, 256 sayfa.

Birlik-çokluk, Tanrı-insan ilişkisini açıklamak, metafizik düşüncenin en çetin meselelerindendir. Bu konu İslâm düşünce geleneğinde farklı yansımalar bulmuş; felsefe, kelâm ve tasavvufta çeşitli yaklaşımlara sebep olmuştur. Tasavvufta ilâhî isimler teorisi bu ilişkiyi açıklamak üzere geliştirilmiştir. Yazar, ilâhî isimler konusu bağlamında tasavvuf ilminin tarihsel-teorik arka planını ortaya koyarak tasavvufun dönemlere ayrılmasının mümkün olduğunu, dönemler arasındaki sürekliliğinse yöntemde birlik (müşahede) ile gerçekleştiği iddiasını temellendirir. Ona göre ilâhî isimler ilk dönem Sünnî tasavvufunda ahlâkın ilkesi, İbnü'l-Arabî ile gelişen metafizik dönemde ise varlığın ve bilginin ilkesidir. Dolayısıyla yazar kurucu unsur olan bu konu ile dönemsel farklılığın konulara nasıl yansıdığını göstermeyi, ayrıca diğer ekollerle tasavvufun ilişkisini ve onlardan nasıl ayrıştığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Kitap, "Giriş" in dışında üç bölümden oluşmaktadır. Yaptığı kısa "Giriş" te yazar isimlendirme ile bilgi arasındaki ilişkiye yer vererek eşya söz konusu

olduğunda bilgilerimizi oluşturan isimlerin Tanrı söz konusu olduğunda ne anlama geldiğini sorar. Acaba bizim Tanrı'yı isimlendirmemiz, dahası bu isimlerle Tanrı'yı bilmemiz mümkün müdür?

Birinci bölümde tasavvufun etkilendiği ve geliştirdiği ekollerden felsefe ve kelâmın temel zeminini belirleyen unsur olması bakımından Tanrı tasavvurlarına yer verildiği gözlenir. İbn Sînâ'nın görüşleri çerçevesinde metafiziğin konusunun "varlık olmak bakımından varlık" olmasının ne anlama geldiği sorgulanarak metafiziğin gayesinin Tanrı'nın varlığını kanıtlamak şeklinde tayin edilir. Her ne kadar Mu'tezile'nin Eş'arîler'in görüşlerinin oluşumunda büyük etkisi olmuşsa da, yazar kelâm ilminde öne çıkan bu iki ekolden Eş'arî çizgisini takip etmenin daha doğru olacağını düşünür. Eş'arî düşünce tasavvurunda "kâdir-i mutlak" Tanrı tasavvuru ve buna bağlı olarak gelişen Tanrı-âlem ilişkisine yer verir.

İkinci bölümde, iki dönemde ele alınan tasavvuf ilminin ilk kısmının oluşum sürecine ve bu süreçte ilâhî isimlerle ilgili temayüllere yer verilmiş. Bu süreç, pek çok iç ve dış unsuru barındırsa da, belirleyici temel saik mevcut duruma karşı oluşan "tepki"dir. Sûfiler, sosyal refah ve zenginliğin artmasıyla müslümanlar arasında beliren görüş ayrılıklarıyla yeni düşüncelerin neşet etmesi neticesinde iktidar arzusuyla oluşan siyasî baskılara bir tepki olarak "züht ve ahlâk" hareketi şeklinde adlandırılacak bir tutum sergileyip zenginliğe karşı, fakirliği; siyasî makamlara karşı, terki; teorik düşünceye karşı, pratiği öne çıkarırlar. Üzerinde durulan önemli noktalardan biri de bu hareketin yaygınlaşıp müntesiplerinin "taife" haline gelmeye başladığında kendilerine has yöntem ve sistemlerinin de oluşmaya başlamasıdır. Daha sonra sûfiler zâhir-bâtın ayırımına dayalı avam-havas, ehl-i kâl-ehl-i hâl gibi tasniflerle kendilerini fıkıh ve kelâm âlimlerinden üstün saymaya başlayınca eleştirilere mâruz kalmışlardır. Eleştirilerin şiddetlenmesine yol açan unsurlardan bir diğeri ise seyrü sülûkün belirli bir aşamasına ulaştıktan sonra artık hakikate ulaştırıcı araç saydıkları dinî kural ve kaidelerin terk edebileceğini savunan ibâhî ve ilhâdî akımların ortaya çıkmasıdır. Yazar bu iç ve dış nedenlerle, "züht hareketi" olarak gelişen tasavvufun Kelâbâzî, Kuşeyrî, Serrâc, Hücvîrî gibi yazarlarca eleştirileri dikkate alarak tasavvufun bir ilim olduğu ve şeriat ile hakikat arasında bir karşıtlığın bulunmadığı, dahası sûfilerin Sünnî kaideleri kabul ettiği iddialarını temellendirecek şekilde eserler kaleme alması ile yeni bir şekil aldığını belirtir. Böylece yazarın Sünnî tasavvuf demeyi tercih ettiği ve kurucu düşüncesini kelâm ve fıkıhın oluşturduğu bir dönem başlar. Ardından yazar çözüm olarak kendilerini ahlâk alanı ile sınırlayan sûfilerin bununla neyi kastettiklerini açıklar.

Bölümün ikinci kısmında ise kelâm ve fikhın çerçevesinde gelişen Sünnî tasavvufta ilâhî isimlerle ilgili teorik temayüllere yer verilir. Yazara göre ilk dönemde hem soyut düşüncenin eleştirilmesi hem de kelâm düşüncesinin kabulü sûfilerin Allah ve Allah'ın isim ve sıfatları konusunda müstakil görüş ortaya koymamalarına sebep olmuştur. Ancak yazara göre sûfiler temel ilkelerden pratik ve amele dayalı neticelere varma yöntemleriyle bazı konuları derinleştirip geliştirmişlerdir. "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanma" prensibi, kâdir-i mutlak Tanrı anlayışından dâim Allah'ın huzurunda olma anlayışı geliştirilmiş; Allah'ın mutlak fâil olmasından kulun O'nun tasarrufuna girecek kendi benliğinden arınmaya çalışmasına varılmıştır. İlâhî isimlerle ilgili belki de en önemli ve öne çıkan temayül ise haller ve makamlardır. Allah'ın isimlerine bağlı olarak sâlikin değişen hallerinin açıklanmasına yönelik bu teoriye göre her bir ismin mürit üzerinde farklı bir tasarrufu vardır ve hangi isim o vakitte tasarrufta ise ve ona bu hangi hal ile yansıyor ise onun gereğini yapar. Böylece sâlik diğer şeylerin tesirinden kurtularak vaktin halinin tesiri girer ki bunu sûfiler "ibnü'l-vakt" kavramıyla dile getirirler. Yazar son olarak ibnü'l-vakt olan sâlikin eylemdeki sürekliliği ile müridin kendi özelliklerinden arınarak Cüneyd-i Bağdâdî'nin dile getirdiği gibi "olmazdan önceki hale dönme"sini ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin misak teorisi üzerine temellendirdiği fenâ-bekâ teorisini inceler. Bu teori sâlikin ulaşabileceği noktayı göstermesi bakımından önemli bir role sahiptir. Sâlikin kötü özelliklerinden arınarak Allah'ın sıfatlarıyla ahlâklanmasıyla gerçek tevhide ulaşır ki bu bekâ halidir.

Kitabın en önemli bölümü olan üçüncü bölümünde tasavvufun İbnü'l-Arabî'nin kurucu düşünür olduğu Konevî, Kayserî, Cendî, Kâşânî, Abdülkerîm el-Cilî gibi şârihlerle ikinci bir döneme geçmesi, ilk dönem tasavvufunda hakikat-şeriat ilişkisi ekseninde tasavvufun bir ilim olması tartışılırken, İbnü'l-Arabî ile diğer İslâmî ilimler için düzenleyici, ilke verici üst bir disiplin haline gelmesi ve metafizikleşmesi inceleniyor. Kelâm ve felsefeden etkilenen bu düşüncede, tasavvuf felsefeye yaklaştırılarak metafizik bir disiplin olarak tesisi gaye edinilir. Artık tasavvuf mevzusu, ilkeleri ve meseleleri olması bakımından tanımlanmaktadır. İbnü'l-Arabî bu ilmin konusunu Hakk'ın varlığı olarak belirlediğinde İbn Sînâ'nın metafizik düşüncesini bir ileri noktaya taşımış oldu. Böylece gayesi Allah'ın varlığının kanıtlanması yerine, Allah-insan ilişkisinin açıklanması olan tasavvuf, artık sâlikin seyrü sülûkteki hallerini açıklamaya çalışan bir ahlâk ilmi değil, varlığın bütünü Hakk'ın varlığını konu edinerek açıklayan metafizik bir disiplin olmuştur.

Ardından yazar ilâhî isimlerin bu düşünce sistemindeki yerini inceliyor. Konusu Hakk'ın varlığı olarak belirlendiğinde, bu ilmin ilkeleri konunun ayrılmaz gerekleri olan ilâhî isimler olur. Bu yönüyle ilâhî isimler bu

düşüncenin ontolojik ve epistemolojik dayanağını oluşturan temel unsurlardır. Yazar zat-sıfat ilişkisi temelinde İbnü'l-Arabî'nin filozofların agnostik ve deist bir tasavvura götüren tenzih anlayışlarını ve Tanrı'nın sıfatlarının reddini, öte yandan Mu'tezile'nin taaddümü kudema fikrini, Eş'arîler'in ilâhî nitelikler görüşlerini eleştirerek konuya yeni bir boyut kazandırdığını dile getirir. Ancak mutlak basitlikle niteliklerin nasıl bir arada birlik oluşturduğu başka bir sorundur. İbnü'l-Arabî bunu açıklamak için İbn Sînâ'nın imkân görüşü ile Mu'tezile'nin ma'dûmat fikrini farklı bir noktaya taşıyarak "a'yân-ı sâbite" teorisini geliştirir. Bu teori zat-nitelikler ilişkisini açıkladığı gibi âlemin Tanrı ile irtibatına da yeni boyut kazandırır. "Varlıkların hakikati", "ilâhî isimlerin Allah'ın bilgisindeki makul sûretleri", "Hakk'ın mâlûmatı ve eşyanın hakikatleri" gibi anlamlara gelen a'yân-ı sâbite zat açısından ilâhî bilginin mâlûmları yani isimlerin sûretleri, âlem açısından mümkünlerin ve haricî varlıkların hakikatleridir. Yazar bunlara Tanrı'da potansiyel halde bulunma diyor ve her varlığın bu hakikatin zuhuru olduğunu vurguluyor. Üzerinde durulan bir başka konu ise İbn Kasî'nin ortaya koyduğu isimler teorisinin İbnü'l-Arabî tarafından sistemleştirilerek gerçek bir teori haline gelmesi ve her bir ismin hem kendine hem de bütün ilâhî isimlere delâlet eden anlama sahip olması ve bu bağlamda büyük âlem ve küçük âlem analojisinin ne anlama geldiğidir. Ardından sıfatlar-âlem ilişkisini, sıfatların bilinmek istenmesiyle âlemin zuhurunu, insanın âlemin gayesi olduğu, bunun ise isimleri ihata etmesi yani tam mazhar olması anlamına geldiğini, aynı zamanda bu özelliğin insanın eşyanın hakikatine dair bilgisinin imkânı olması ele alınıyor. Böylece yazar tasavvufun ikinci döneminde birlik-çokluk ilişkisini çokluğun isimlere dayandırılması ile açıklamış, ilâhî isimlerin ontolojik ve epistemolojik ilke olmasını farklı konular üzerinden ele almıştır.

Tasavvufun dönemlere ayrılması ve bu dönemlendirmenin hangi kriterler üzerinde yapılacağı, tasavvuf araştırmacılarınca üzerinde ittifak edilmiş bir konu değildir. Yazar tarihsel bir ayırmadan ziyade İbnü'l-Arabî ile tasavvufun metafizikleşmesini esas alıyor ve Sünnî tasavvuf ve metafizik dönem tasavvufu şeklinde tasnif ediyor. Ancak yazarın ilk dönemle ilgili açıklamalarından "züht" ve "Sünnî tasavvuf" şeklinde ikili bir yapı dikkati çekmektedir. Her iki yapının da kendine ait belirgin özellikleri vardır. Bu bakımdan üçlü bir tasnife gitmek de mümkün olabilir. Öte yandan yazarın kitaptaki temel iddialarından biri de bu dönemseller ayırmalara rağmen tasavvufun sürekliliği ve bunun yöntem sayesinde gerçekleşmesidir. Eserde daha çok ilâhî isimler konusu çerçevesinde yaklaşımların nasıl farklılaştığı öne çıkmakta, bu farklılığa karşın yönlemsel birliğin dolayısı ile her iki dönemin aynı ilme nasıl dahil edildiğine dair güçlü deliller ortaya konmamaktadır.

Yazarın bu eserde ortaya koymak istediği bir başka konu ise tasavvuf ve diğer ilimlerin ilişkisidir. İlk dönemde kelâm ve fıkıhın eleştirileri ile şekillenirken, ikinci dönemde felsefe ve kelâm etkilenilen düşünceler olmuştur. Eseri okuyunca tasavvuf söz konusu olduğunda fıkıh, kelâm, felsefe gibi pek çok ilimde yapılan tartışmaların gündeme gelmesinin kaçınılmaz olduğu kanaati doğrulanmaktadır.

Şüphesiz kitabın en temel iddiası ilâhî isimlerin tasavvuf düşüncesinin oluşumunda ve olgunluk döneminde kurucu ilke olmasıdır. İlk dönemde halleri konu edinen tasavvuf, sûfinin iyi ahlâk sahibi olmasının ilkesi iken, Hakk'ın varlığını konu ediniş varlığın tamamını açıklamaya çalışın ikinci dönemde varlığın ve birliğin ilkeleridir. Ancak ilk dönemde tasavvufun oluşum süreci öne çıkmakta, özellikle de haller ve makamlar merkezinde ele alınabilecek ilâhî isimlerle ilgili temayüller daha zayıf kalmaktadır. Buna rağmen eserin bütünü göz önünde tutulduğunda yazar böylesine pek çok konuyla irtibatı bulunan ve bilhassa ikinci dönemde sistemin tamamını etkileyen bu konuyu başarıyla ele almıştır. Tabii aynı konu bağlamında İbnü'l-Arabî'nin nebi görüşü, rabbi has meselesi, ilâhî isimlerin ve dolayısıyla varlıktaki derecelenmenin durumu gibi meselelere de yer verilebilirdi.

Son yıllarda İbnü'l-Arabî, Konevî ve Ekberî geleneğe mensup yazarların kitaplarının çevrilmesiyle bu konulardaki çalışmalar artmıştır. Ancak henüz sistemin temel noktaları üzerine yeterince kalem oynatılmadığı için yapılan çalışmalar daha çok giriş mahiyetindedir. Ele aldığımız bu eser de bu konuda yapılan ilk müstakil eser olduğu için üzerine pek çok şey yapılabilecek, böylesine önemli bir konuya giriş olması bakımından önemlidir. Eserde ele alınan meselelerin her biri derin araştırmalara konu olabilecek mahiyettedir. Bu kitapla yazar, tasavvuf literatürüne önemli bir katkıda bulunmasının yanı sıra, genç araştırmacıları konu ekseninde yapılabilecek yeni ilmî çalışmalara da teşvik etmektedir.

Betül Akdemir